

**Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия
во время польского Потопа. — Москва: Наука, 1994. — 192 с.**

Ще від початку 1970-х рр. праці Л. Заборовського з історії міжнародних відносин виділяються об'єктивністю у вивченні теми. Залучаючи в науковий обіг широке коло джерел, не лише російських, а й скандинавських, у тому числі шведську літературу, вчений проводить свої дослідження якомога безсторонньо, без особливих національних або інших упереджень. Така риса не завжди властива російській, польській, українській чи якійсь іншій науці, підносить працю на належний науковий рівень.

Рецензована книжка московського історика — це видання оригінальних документів з фонду 79 („Відносини Росії з Польщею“) Російського державного архіву давніх актів у Москві. Основу її становить одна велика архівна справа, публікація якої супроводжується змістовними коментарями ученого та підрядковими примітками — різночитаннями тексту. Документи впорядковані у такій самій послідовності, як і в рукописному збірнику, на маргінесах подано архівну пагінацію. Тексти відтворено згідно з правилами передачі документів XVII ст. при збереженні орфографічних та стилістичних особливостей.

Загалом джерела стосуються маловивченої теми російсько-литовських відносин 1655 — початку 1656 рр. З-понад вісімдесяти документів виділяються два статейні списки російських послів Василя Лихарьова до литовських гетьманів Януша Радзивілла та Вінцентія Гонсевського (14 (24) серпня — 1 (11) вересня 1655 р.) і Федора Ртіщева до Вінцентія Гонсевського (5 (15) вересня — 28 вересня (8 жовтня) 1655 р.). Решта документів — це відписки, чолобитні, переклади польських листів до воевод і до царя, царські грамоти, постанови. Ці джерела містять багатий матеріал до історії російсько-литовсько-польської дипломатії часів Потопа. У найвагомішому, на нашу думку, документі — польському статейному списку Василя Лихарьова — можна знайти цінні відомості про мотиви і характер підданства Януша Радзивілла шведському королеві Карлові X Густаву: литовський гетьман пояснює причини, що спонукали його до цього кроку. Слід зауважити, що від самого початку війни 1648 р. і впродовж наступних років Януш Радзивілл мав авторитет голови протестантів у Речі Посполитій, вів дипломатичні переговори з Семигородом, підтримуючи кандидатури Ракоціїв на польський престіл, і був виразником литовського автономізму в державі. Утиски кальвінізму московським урядом на завойованих землях Литви, жорстка бюрократична система самодержавства, цілком протилежна до шляхетської свободи, — усе це відштовхувало литовську шляхту від московської протекції. Коли ж із нападом Карла X на Польщу близький конфлікт між Росією і Швецією став неминучим, частина литовської еліти взяла підданство шведського короля, приєднавшись таким чином до європейської протестантської ліги. Російсько-шведська війна 1656 р. чи не найбільшою мірою була спричинена територіальним розподілом впливів між обома державами у Великому князівстві Литовському. У підтексті цього було балтійське питання: бажання Москви добратися до узбережжя Балтійського моря, а Швеції — вста-

новити своє *dominium maris Baltici*. Підданство ж Януша Радзивілла зміцнювало ґрунт шведам у Литві, і це відображалося на стосунках Карла X з Олексієм Михайловичем: „Пишется Р[адзивил] швецкого короля и и В[еликого] к[няжества] Л[итовского] великим гетманом, ливинским [себто віленським.— Я. Ф.] воеводою. А княжество Литовское было польского короля, а за его великие неправды Вилну и литовские города поимал. А за шведом николи княжество Литовское не бывало. А шветцкой король з государем нашим в вечном докончанье. И то чинит меж в[еликого] г[осударя] нашего гетман Р[адзивил] с швецким королем ссору“ (С. 27).

Але не всі литовські магнати і шляхта підтримали почин свого лідера. На місце великого литовського гетьмана сейм призначив Павла Сапігу. Під боком у самого Януша Радзивілла зародилася опозиція в особі польного гетьмана Вінцентія Гонсевського. І Радзивілл, і Гонсевський кожен від себе відправляли послів до московських воевод і царя. Це закінчилося ув'язненням польного гетьмана Радзивіллою, і у статежному списку Федора Ртищева (С. 46—54) є багато важливих відомостей про настрої литовсько-польського суспільства з цього приводу.

Окрему групу документів становлять матеріали гродненського підстоля Самуїла Гладовицького від Павла Сапіги і сенаторів до царя 10 жовтня 1655 р. — 6 січня 1656 р. (С. 62—75). Серед цих документів виділяються пункти, якими польсько-литовський уряд зондував можливості переговорів з царем. Поміж іншими пунктами, які стосуються безпосередньо України, згадується, щоб цар стримав Богдана Хмельницького і Андрія Бутурліна від війни. Якраз тоді закінчувалася літньо-осіння кампанія українсько-московських військ на Поділлі і в Галичині. Цікавий факт знаходимо у статежному списку Василя Лихарьова, котрий говорив Янушеві Радзивілли про наказ царя Хмельницькому і Бутурлінові йти походом до Кракова (С. 32). Це явне перебільшення задля впливу на Януша Радзивілла. Але, крім того, у підтексті тут також можна побачити загрозу російсько-шведського конфлікту не тільки у Великому князівстві Литовському, а й у самій Польщі — Краків був містом, на яке претендували Карл X і його пізніший союзник Юрій II Ракоцій.

Треба відзначити, що рецензований збірник документів дуже багатий на відомості про генезу Віленських переговорів восени 1656 р. — першої ластівки цілої серії московсько-польських трактатів другої половини XVII ст., увінчаних Вічним миром 1686 р. Тут видно ініціативу Речі Посполитої у 1655 р. до початку переговорів, хоч вже у 1656 р. Олексій Михайлович сам був зацікавлений закріпити свої позиції у війні з Річчю Посполитою якимось договором і тим самим знайти собі союзника проти Швеції. Нагадаємо думку про те, що Росія припустилася дипломатичної помилки, розпочавши навесні 1656 р. війну з Карлом X без жодного союзника¹. Але, крім двосторонніх відносин Москви і Речі Посполитої, ці джерела вказують також на участь Австрії у посередницькій місії під час переговорів 1655 р.: „[...] цесарь хрестыанской, того ж де между нами желаючи умиренья и вечного неразоренного приятства, послал великого посла своего до е[го] ц[арского] в[еличества], который уже, чаем, доселе есть у ц[арского] в[еличества], также и у короля, е[го] м[илости], пана нашего милостивого, того ж желаючи умиренья“ (С. 10). Це діялося під тиском Яна Казимира на імператора у рамках вже традиційної австрійської політики, виробленої щодо Польщі після закінчення Тридцятилітньої війни у 1648 р. Такий фактичний матеріал допомагає краще зрозуміти, чому на Віленських трактатах 1656 р. польсько-литовські урядовці так твердо трималися посередницької місії Австрії, відхиляючи пропозиції інших країн. Від себе до-

¹ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет.— К., 1993.— С. 444.

дамо, що наприкінці 1655 — на початку 1656 рр. для Фердинанда III була актуальною можливість посередницької місії між Річчю Посполитою і Швецією. Для цього у грудні 1655 р. він зібрав у Франкфурті німецьких електорів, які доручили електорам Саксонії і Майнца виконувати роль таких посередників². На початку 1656 р. Карл X і Фердинанд III обмінялися послами у цій справі³. Але тут уже, крім польсько-литовсько-московських відносин, задіяна боротьба Австрії за впливи у Німеччині з лідером німецьких протестантів бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом Вільгельмом, а це вже безпосередньо не стосується теми, порушеної у рецензованому збірнику документів.

Проте, якщо ми вже згадали про європейську дипломатію того часу, варто ще додати про намагання Карла X виправдати перед Москвою своє вторгнення у Польщу. У липні—серпні 1655 р. до царя була відправлена шведська місія з цього приводу (С. 21). Тут можна згадати, що це посольство було одним із багатьох у цілій акції шведського короля з метою повідомити Європу про свої рішучі наміри щодо Речі Посполитої. Серед інших посольств варто згадати й посольство від Карла X до Данії, де король Фрідрік III узагалі відмовив в аудієнції шведському послові⁴.

Документи, пропоновані Л. Заборовським читачеві, подають ще багато відомостей про відносини Росії та Речі Посполитої. Нами обговорювалися лише ті з них, які, на думку рецензента, здаються найпримітнішими. Усі джерела складають першу частину монографії. Друга частина „Перед Потопом“ (С. 131—185), — це аналіз найважливіших проблем передісторії шведського наступу на Річ Посполиту, зовнішньої політики польсько-литовської держави за кілька місяців перед початком війни 1655—1660 рр.

Сам автор визначає цю частину як доповнення до публікації документів, яке дає краще розуміння зовнішньополітичної ситуації того часу. Позитивним у цьому розділі можна назвати те, що Л. Заборовський не обмежується аналізом зовнішньої політики Речі Посполитої, а зупиняється й на внутрішньополітичному розвитку держави. Це стосується передовсім податкової політики короля та уряду, збору грошей на утримання армії, виплату заборгованості жовнірам за попередні роки, прояви деморалізації у війську — усе те, що мало найбільше значення для боєздатності Речі Посполитої у боротьбі з козаками та зовнішніми ворогами. При цьому дослідник визначає три найбільші проблеми, які не були розв'язані у державі на середину 1650-х рр. — війна в Україні, суперечності з Москвою за Смоленськ та непорозуміння зі шведами щодо королівських титулів і земель у Лівонії. Державна машина Речі Посполитої була дуже громіздкою і повільною, що ставило короля у залежність від шляхти і часто перешкоджало ухвалювати рішення. До того ж сам Ян Казимир не завжди правильно орієнтувався у ситуаціях, де помилки призводили до фатальних наслідків. Це, наприклад, стосується польсько-шведських відносин, відносин Речі Посполитої з Москвою (особливо коли Ян Казимир відхилив пропозиції царя влітку 1653 р. бути посередником для замирення з козаками) і т. ін. Л. Заборовський зупиняється на кожній з проблем — простежує, на які поступки шляхетське суспільство готове було піти у відносинах з козаками, які шляхи пропонувалися до згоди з Москвою тощо.

² Biblioteka Polskiej Akademji Nauk w Krakowie, teky Londyński, № 8213, t. 33, ark. 11—11 odw., 12—12 odw., 18 odw.; див. також с. 151 рецензованої книжки.

³ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), спр. 189/II, арк. 804.

⁴ Там само.— Арк. 777.

Особливо докладно автор простежує зв'язки зі Швецією, аналізуючи польські посольства до Стокгольма у 1654—1655 рр. Дослідник критикує польський уряд за самовпевненість у той період, і це мало трагічні наслідки для держави. Влітку 1654 — на початку 1655 рр. варшавські політики були настільки переконані в успіху майбутньої кампанії в Україні, що не використали кількох пропозицій про посередництво: молдавського господаря і трансільванського князя восени 1654 р. для замирення з Україною, а бранденбурзького курфюрста (двічі) та австрійського імператора — з Москвою. Така ж недалекоглядність була й у переговорах з Карлом X, котрий навіть після прийняття риксдагом у грудні 1654 р. рішення щодо війни з Польщею готовий був до миру з Річчю Посполитою ще у квітні 1655 р. Найбільший стимул шведів до переговорів приховувався у чутках про московські плани здійснити марш до Балтики і про великі військові операції царя у прибалтійському регіоні. Але на весну 1655 р. було вже видно, що подібні розмови були перебільшеними, і небезпека від Москви здавалася не такою великою. Цей момент, як і подальша легковажність Яна Казимира щодо замирення на Півночі (місія Андрія Морштина до Стокгольма восени 1654 — на початку 1655 рр.), остаточно вирішили справу наступу Карла X, причому основні сили мали йти не через Ліфляндію, згідно з початковим планом, а через Померанію або Західну Пруссію — безпосередньо на Великопольщу.

На окрему увагу заслуговують екскурси Л. Заборовського: про польсько-бранденбурзькі відносини того часу; про позицію Голландії (переговори в Амстердамі королівського посла Миколая Бие); про спроби віденського двору у 1655—1655 рр. бути посередником для замирення Яна Казимира з Росією або зі Швецією; про відносини короля з магістратом міста Гданська, зокрема, якщо йшлося про пошуки грошей і найм війська тощо.

Важливе місце займає також аналіз османсько-кримської політики. Позиція кримського хана великою мірою залежала від Порти, особливо якщо говорити про Мегмед-Гірея IV у порівнянні з його попередником Іслам-Гіреєм III. Після підданства Богдана Хмельницького Москві загроза для Османської імперії з боку морських походів донців і запорожців була очевидною. Тому погляди Порти на східноєвропейську політику 1654—1655 рр. змінювалися відповідно до вимог часу: від заперечення українсько-московського союзу 1654 р., коли Крим переживав міжусобну боротьбу після смерті Іслам-Гірея III, до поміркованого ставлення до козаків у 1655 р. і заборони ханові втручатися у конфлікт. Такими дипломатичними кроками між Стамбулом і Бахчисараєм українські політики змогли нейтралізувати хана влітку 1655 р. під час козацько-московського походу на Львів. У самій Порті погляди на становище у Східній Європі розділилися. З одного боку, партія, яку підтримував сілістрійський Сяюш-паша, була схильна до укладення договору з Україною, з другого — група стамбульських урядовців, які вважали за необхідне зміцнювати союз Речі Посполитої і Криму, аби перешкоджати дальшому зміцненню Росії. Однак дипломатичного тиску Порти на Крим було недостатньо, щоб перешкоджати ханові здійснювати власні плани восени 1655 р.

Ця коротка рецензія, звичайно, не може охопити всіх аспектів проблем, які порушуються у публікованих документах і коментарях історика. Загалом книжка містить багато цінного матеріалу і викликає зацікавлення у дослідників.

Ярослав ФЕДУРУК